

نخستین و آخرین آیاتی که نازل شد

گذاری اسلامی باشناسائی کامل (و یا حد اقل شناخت نسبی) تاریخ نزول آیات بستگی دارد .
ثالثا : جستجو و کنکاش پیرامون اولین

آیات نازل شده و یا آخرین آنها و همچنین بررسی درباره آیات مکی ، مدنی ، و همچنین آیاتی که در سفر یا حضر نازل شده و غیر آن . . . دلیل قاطع و آشکاری است بر توجه فوق العاده محققین و دانشمندان اسلامی باین کتاب مقدس و این خسود ظهیری ازظواهر وثوق واطمینان مسلمانان قرون اولیه باین منبع عظیم و گرانقدر فرهنگ و علوم اسلامی میباشد و برهانی روشن بر سلامت قرآن مجید ازهر گونه تبدیل و تحریف . . .

* * *

نکته ای که پیش از ورود به اصل مطالب یاد

محدود این بحث تنها بر نقل و روایت است نه عقل و استدلال و بعبارت دیگر مادراین گفتگو به روایاتی که در این زمینه وارد شده است تمسک میجوئیم و هیچگونه مجالی برای براهین عقلی وجود ندارد ؛ مگر در مورد ترجیح و برتری روایتی بر روایت دیگر و یا جمع میان روایاتی که بظاهر با یکدیگر تضاد دارند . . .

آثار و نتایجی که بر آگاهی از نخستین آیات نازل شده و یا اطلاع بر نزول آخرین آنها، مترتب میباشد اینست که :

اولا : نسخ و منسوخ آیات مشخص میگردد در آنجا که دو آیه و یا آیاتی باموضوع واحد وارد شده است ولی حکم، در یکی از این آیات با آیه دیگر مغایرت دارد .

ثانیا : شناخت کامل تاریخ تشریح و قانون.

بالاخره منجر به نزول وحی از مبده اعلاى قدرت پروردگار بر قلب مبارکش گردید .

علمای شیعه بشت رسول اکرم (ص) را در ۲۷ رجب میدانند و احادیث زیادی از ائمه هدی (ع) در این مورد وارد شده است . (۲) بعضی هم خواسته اند میان روایتهای مختلف جمع کنند که وحی پیش از رمضان در خواب بوده و در ماه رمضان در بیداری صورت گرفته است . (۳)

علامه مجلسی از این بابویه (صدوق) نقل میکند که میگوید :

«اعتقاد ما (شیعیان) اینست که قرآن در ماه رمضان و در شب قدر به و بیت المعمور» نازل گردید و پس از آن بتدریج و تفریق ، در مدت بیست سال فرود آمده است . . . (۴)

از قید «بیست سال» که در بعضی روایات هم آمده معلوم میشود که «لیلة القدر» در حدود سه سال پس از بعثت و نزول اولین آیات وحی بوده است .

بعضی از مفسران برای جمع میان آیاتی که نزول تدریجی قرآن را میرساند و نزول قرآن در شب قدر ، چنین گفته اند : معنی آیه «انا انزلناه فی لیلة القدر» اینست که ما این قرآن (یعنی این قسمت و این سوره از قرآن) را در شأن و عظمت شب

آوری آن لازم بنظر میرسد این است که مادر این بحث در صد آن نیستیم که اولین و آخرین آیات نازل شده در هر یک از تعالیم اسلامی را مورد بررسی قرار دهیم ، زیرا این مسئله ایست نیازمند تحقیقاتی دامنه دار و حتی تألیفی مستقل ، بلکه آنچه که در اینجا برای ما مقدور میباشد ، گفتگو پیرامون دو موضوع بنیادی است :

۱ - بحث درباره نخستین آیات و آخرین آیاتی که از قرآن مجید بطور مطلق (بدون توجه باینکه این آیه چه حکم و قانونی را در بر دارد) نازل گردیده است .

۲ - بیان نمونه هایی از اولین و آخرین آیاتی که در مورد برخی از احکام تشریحی نازل شده است .

اکنون موضوع اول را مورد توجه قرار میدهیم :

آغاز نزول وحی:

عده ای چنین گفته اند که : آغاز وحی بنص

قرآن کریم (۱) در ماه مبارک رمضان و در شب قدر صورت گرفته است؛ در ماه رمضان بود که حضرت محمد (ص) در غار حراء اعتکاف نمود و برای روزه و پرستش خداوند از مردم کناره جوئی کرد که

(۱) آیه ۱ سوره قدر : انا انزلناه فی لیلة القدر . آیه ۳ سوره دخان : انا انزلناه فی لیلة مبارکة انا کننا منذرین فیها یفرق کل امر حکیم امر امن عندنا انا کننا مرسلین . آیه ۱۸۵ سوره بقره : شهر رمضان الذی انزل فیہ القرآن هدی للناس و بینات من الهدی والفرقان

(۲) بحار الانوار ج ۶ ص ۴۴۷

(۳) التخمیس ج ۱ ص ۳۱۶

(۴) بحار الانوار ج ۶ ص ۳۴۹ - اعتقادات صدوق ص ۱۰۳

در ماه رمضان همانسال یا سالهای بعد بوده است .

شب قدر

در مورد شب قدر در میان مفسران اختلاف است ، بعضی شب اول ماه رمضان و برخی شب هفدهم و شب بیست و هفتم را شب قدر دانسته اند که در بامداد همین شب «جنگ بدر» (۱) واقع شده که خداوند آنرا «یوم الفرقان» (۲) ، روز نزول قرآن میخواند .

دسته ای هم شب نوزدهم را شب قدر تصور کرده اند ولی عده زیادی آنرا در دهه آخر و شب ۲۱ و ۲۳ میدانند و جمعی بیست و سوم را متیقن دانسته اند و روایات بسیاری در این باره نقل و شواهدی از قول و عمل پیغمبر و اصحاب و از گفتار و کردار اهل بیت ذکر کرده اند . (۳)

نخستین آیه ای که نازل شد

در اینکه کدام آیه یا سوره بعنوان آغاز وحی

(۱) جنگ بدر روز جمعه ۱۷ رمضان سال دوم هجری واقع شد (سیره ابن هشام ج ۱ ط جدید ص ۲۵۶ - تفسیر مجمع البیان ج ۴ - ص ۵۴۴) و در پاره ای از اخبار اهل بیت «یوم التقی الجمعان» (روز بدر) بر روز ۱۹ ماه رمضان اطلاق گردیده ، چون در این اخبار شب نوزدهم ، شب قدر معرفی شده است (مجمع البیان ج ۴ ص ۵۴۵ - تفسیر المیزان ج ۹ ص ۱۰۹) .

اصحاب رسول خدا (ص) در جنگ بدر ۳۰ نفر بودند و طرفداران عتبه بن ربیعہ رئیس مشرکین ، بین نهصد و هزار ، در عین حال مسلمانان پیروز شدند و مشرکین با قربانی دادن بیش از هفتاد نفر و اسارت بیش از همین مقدار شکست خوردند . (مجمع البیان ج ۴ ص ۵۴۴ - تفسیر المیزان ج ۹ ص ۱۰۸)

(۲) . . . و ما انزلنا علی عبدنا یوم الفرقان یوم التقی الجمعان (الانفال / ۴۱) .

بنا بر اینکه احتمال آغاز وحی در ۱۷ رمضان (شب قدر) درست باشد ، آیه شریفه به دو روز بزرگ و خجسته اشاره دارد که در آن دوروز خداوند نبی خود محمد (ص) را به پیامبری برگزید و مسلمانان را به نصرت و یاری خود شرافت و بزرگی بخشید .

۳ - تفسیر مجمع البیان ج ۱۰ ص ۵۱۸ - تفسیر جوامع الجامع چاپ تبریز ص ۵۴۸ .

قدر نازل کردیم . چون قرآن اسم جنس است ؛ هم بربك آیه و سوره و حتی بربك كلمه قرآن اطلاق میشود و هم بر تمام آن .

پاره ای دیگر گفته اند که در ماه رجب جبرئیل بر حضرت محمد (ص) ظاهر شده و او را به رسالت و بعثتش خیر داد ولی نزول قرآن از شب قدر شروع گردیده است .

در هر حال با تأمل در آیات و روایات و توجه به معنای نزول قرآن در آیه وانا انزلناه فی لیلۃ القدر و آیات مشابه آن ، میتوان گفت که منظور نزول قرآن بصورت جمعی و دفعی و در مرتبه ای بالاتر بوده و نباید «لیلۃ القدر» همان زمان بعثت باشد که اولین ندای وحی به آیات «اقرأ باسم ربك...» به آنحضرت و نزول تدریجی قرآن آغاز گردید زیرا مشهور در روایات صحیح و مسلم نزد امامیه این است که بعثت در بیست و هفتم ماه رجب و لیلۃ القدر

نخستین آیه‌ای که بر پیغمبر نازل گردید ، آیه «اقرأ باسم ربك» بود (۸) و ابو عبیده در کتاب «فضائل القرآن» گوید که عبدالرحمن از سفیان . از ابن ابی نجیح از مجاهد روایت کرده است که اول آیه‌ای که از قرآن نازل شده : اقرأ باسم ربك ... و ن والقلم است .

حاکم در «مستدرک» و بیهقی در «دلایل» و طبرانی در «کبیر» و ابن شته در «مصاحف» مطابق روایاتی که نقل می کنند عقیده دارند که اولین آیات نازل شده ، آیات اول سوره «علق» است .

محدث بحرانی در کتاب «تفسیر برهان» از محمد بن یعقوب کلینی باسناد خود از امام صادق (ع) نقل کرده است که آنحضرت فرمود :

نخستین سوره‌ای که بر رسول خدا نازل گردید «بسم الله الرحمن الرحيم - اقرأ باسم ربك ...» تا آخر سوره بود

و نیز از صدوق به اسناد خود از امام علی بن موسی الرضا (ع) نقل می کند که آنحضرت فرمود : «از پدرم شنیدم که از پدرش حدیث می فرمود

که اولین سوره‌ای که نازل گردید ، بسم الله الرحمن الرحيم - اقرأ باسم ربك» بود (۹)

۲- عده‌ای عقیده دارند که اولین سوره‌ای

بر حضرت محمد (ص) نازل گردید ، اختلاف است : ابو عبد الله زنجانی در کتاب خود (تاریخ القرآن) می نویسد : «صحیح آن است اول آیه ای که از قرآن نازل شده ، آیه **اقرأ باسم ربك الذی خلق** (۴) می باشد» (۵) . محمد بن اسحق (ابن ندیم) در کتاب خود می گوید :

«روایت کرد برای من ابو الحسن محمد بن یوسف از ابو عبد الله محمد بن غالب ، وی گفت نقل کرد برای ما ابو عبد الله بن حجاج مدنی (که در سال ۲۹۹ از مدینه آمده بود) از بکر بن عبد الوهاب ، از واقدی (۶) از معمر بن راشد ، از زهری از محمد بن نعمان بن بشیر که وی گفت :

«نخستین آیه از قرآن که بر پیامبر (ص) نازل گردید ، آیه : **اقرأ باسم ربك الذی خلق** تا **علم الانسان ما لم يعلم** ، بود ...» (۷) . عبد الرحمن سیوطی و عبد العظیم زرقانی اقوال چهارگانه‌ای در زمینه اولین آیات نازل شده نقل میکنند که بقره زیر است :

۱- آیات اول سوره «علق» و این قول را سیوطی «صحیح» و زرقانی «اصح اقوال» دانسته اند . و شیخین (بخاری و مسلم) روایت کرده اند

۴ - علق / ۱

۵ - تاریخ القرآن چاپ بیروت ص ۳۰

۶ - ابو عبد الله محمد بن واقدی نویسنده‌ای بزرگ و دانای به حدیث بوده و هارون الرشید او را تقرب داد و قضاوت بغداد را به وی واگذار نمود . واقدی در سنه ۲۰۷ در بغداد بدرود حیات گفت .

۷ - الفهرست «باب نزول القرآن بمكة والمدينة وترتيب نزوله» ص ۴۳ ط قاهره

(۸) الاتقان / النوع ۷ ص ۲۳۰ - سیره ابن هشام ط ۲ ج ۱ ص ۲۳۳

(۹) البرهان فی تفسیر القرآن ج ۱ ص ۲۹.

که نازل شد «یا ایها المدثر» بود و استدلال می کنند به روایتی که بخاری و مسلم از جابر بن عبدالله انصاری نقل کرده اند . ولی سیوطی با تمسک به روایت دیگری که در صحیح بخاری و صحیح مسلم از ابوسلمه از جابر بن عبدالله انصاری نقل شده است میگوید ؛ نقل جابر در روایت اول مربوط به بعد از داستان کوه حراء می باشد که آیه اقرأ باسم ربك.. نازل گردید . و دیگر اینکه ممکن است مراد جابر از اینکه اولین سوره ای که نازل شد یا ایها المدثر، بوده ، اولین سوره بعد از « دوران فترت وحی » (۱) باشد و یا اینکه مراد این باشد اولین سوره ای که در آن امر به «انذار» شده نازل گردید ، سوره «یا ایها المدثر» بود .

نظر دیگری که بعضی از محققین ابراز داشته اند

اینست که اولین آیه ای که حضرت محمد (ص) را به مقام «نبوت» (۲) مفتخر نمود ، اقرأ باسم ربك.. و نخستین آیه ای که آنحضرت را به مقام والای «رسالت» مفتخر داشت ، یا ایها المدثر ، بود .

ابن حجر در این باره رأی دقیقتری را اظهار داشته و میگوید : مراد جابر بن عبدالله انصاری از اولین سوره نازل شده ، در باره «المدثر» نخستین آیاتی است که بواسطه يك انگیزه خارجی (که همان رعب و ناراحتی پیامبر (ص) باشد - شأن نزول) نازل گردیده است اما اولین آیاتی که ابتداء و بدون هیچ انگیزه و سبب خارجی نازل شده همان آیات اول سوره «علق» میباشد .

اشکال دیگری که سیوطی آنرا طرح ساخته است ، اینست که میگوید ؛ این مطلب را جابر

(۱) مدت سه روز یا دو سال و نیم و یا سه سالی (بنابر اختلاف اقوال) که وحی قطع شد ، به زمان «فترت وحی» موسوم گردید . گرچه مدت دو سال و نیم و سه سال بسیار بعید بنظر میرسد .

(۲) در تعریف نبی و رسول و فرق میان آن دو سخنانی گفته شده است ، میگویند :

رسول کسی است که جبرئیل او را رویاروی می بیند و با او سخن میگوید و وحی الهی را با او میرساند و نبی کسی است که فرشته را در رؤیا می بیند و صدای او را می شنود مانند رؤیای حضرت ابراهیم (ع) و رؤیای حضرت محمد (ص) پیش از بعثت و رسالت (الاختصاص - شیخ مفید چاپ تهران ص ۳۲۸) .

صاحب «تاریخ قرآن» از کتاب «البرهان فی علوم القرآن» نقل میکند که نخستین آیه ای که برای نبوت نازل شده همان «اقرأ باسم ربك» است که بر نبوت حضرت محمد (ص) دلالت دارد زیرا «نبوت عبارت از وحی شخص است بر زبان فرشته بتکلیف خاص.

اما «یا ایها المدثر» فائز است ، دلیل بر رسالت رسول خداست ، زیرا رسالت وحی بشخص است بر زبان فرشته بتکلیف عام ... پس هر رسولی نبی هست ولی همه انبیاء رسول نیستند .

مرحوم علامه سید محمد فرزاد میگوید : میتوان گفت که در عرف قرآن و استتمالات قرآنی میان «رسول» و «نبی» نمیتوان تفاوت و تفریقی یافت (تاریخ قرآن تألیف : دکتر محمود رامیان ص ۳۶).

عکرمه وحسن نقل کرده است ، تمسک جستند .

ولی ابن نقیب در مقدمه تفسیر خود آنرا قول زائدی دانسته و سیوطی میگوید :

« بنظر من این عقیده يك رأى مستقل نمیتواند

باشد ، چون ضروری است که نزول سوره ، نزول

بسم الله همراه دارد . (۳)

زرقانی در کتاب خود مینویسد : « اولاً :

روایت مزبور در مسند ، است و نمیتواند با روایات

« مسند » سابق مقابله کند . ثانیاً : بسم الله بطور

طبیعی در اول هر سوره ای که نازل میشد ، نازل

گردیده است مگر سوره ای که استثناء شده است » (۴)

* * *

از آنچه که بررسی نمودیم : مبرهن گردید

که بنا به عقیده اکثریت قریب به اتفاق مفسران

قرآن و پژوهندگان این فن ، نخستین آیاتی که

بر قلب پاک حضرت محمد (ص) در کوه حراء

نازل گردید ، آیات شریفه : « اقرأ باسم ربك

الذی خلق ... » میباشد و سایر اقوال و عقائد ضعیف

بوده و از درجه اعتبار ساقط است .

اجتهاد کرده و بدیهی است که اجتهاد در مقابل نص
از درجه اعتبار ساقط میباشد . (۱)

۳- سومین قول این است که اولین سوره ای

که نازل شده ، سوره « الفاتحه (حمد) » میباشد .

صاحب تفسیر کشف مینویسد : « ابن عباس

و مجاهد معتقدند نخستین آیه ای که بر رسول خدا

فرو فرستاده شد اقرأ باسم ربك .. بود ولی اکثر

مفسران بر این رأى هستند که : اولین سوره نازل

شده سوره (فاتحة الكتاب) میباشد ، اما ابن حجر

نظر صاحب کشف را رد نموده و میگوید : « برعکس

آنچه که اکثریت مفسران بدان اعتقاد دارند همان

آیات اول سوره « علق » است و آنچه که ایشان به

اکثریت نسبت داده اند متأسفانه باید گفت پیروان

این نظریه چند نفر بیش نیستند و از اندک هم اندکتر!

میباشد تا چه رسد به اکثریت » مدرك این قول روایتی

است که بیهقی در « دلائل » بسند خود از ابی میسره

از عمر بن شریبیل ، از عایشه نقل کرده است

۴ - اولین آیه ای که نازل گردیده است

« بسم الله الرحمن الرحيم » میباشد . پیروان این

قول به روایتی (۲) که واحدی به سند خود از

(۱) الاتقان فی علوم القرآن / ج ۱ ط ۲ / النوع ۷ / ص ۲۴

(۲) اول ما نزل من القرآن بسم الله الرحمن الرحيم واول سورة اقرء . .

(۳) الاتقان / النوع ۷ / ص ۸۹ .

(۴) مناهل العرفان فی علوم القرآن / ط قاهره / ص ۸۹